

**ON THE BORDER BETWEEN HETMAN UKRAINE AND SLOBODA UKRAINE:
GADYACH ROAD IN THE SECOND HALF OF THE 17TH – 18TH CENTURIES**

Evgen Osadchy*

Abstract

The purpose of the research. The article analyzes the passage of one of the regional communication routes that connected the territory of Hetman's Ukraine with Sloboda Ukraine. The Hadiach Way is a watershed road with a minimum number of crossings. It is almost never mentioned in written sources, but is well depicted on maps of the first half of the eighteenth and nineteenth centuries. The purpose of the article is to obtain data on the route of this road, to find out the reasons that influenced the change of its route and to identify the stages of its development.

The methodology of the study is to apply a comprehensive approach to the tasks at hand. We have scattered data contained in documents of the seventeenth to eighteenth centuries, maps of the eighteenth to nineteenth centuries, and general data on the development of the region on the border of the Hetman's Ukraine and Sloboda Ukraine. Comparing these data on the basis of modern maps allows us to create a holistic picture of the functioning of the Hadiach Way. This is facilitated by the involvement of archaeological data, which gives us a basis for the data on mounds mentioned in documents from the seventeenth century. As a result, we get several layers of information that complement the data on the relief of the territory using remote scanning. Thus, we get markers that allow us to operate with both historical and natural data.

The scientific novelty of the work lies in determining the main route of the Hadiach Way in different chronological segments. These routes are the result of the economic development of the region under study. The Hadiach Way is a reflection of the economic ties between Hetman's Ukraine and Sloboda Ukraine, and its mapping allows us to clarify one of the important aspects of the economy of the Cossack era, namely the development of transport links.

Conclusions. During its existence, the route of this road has changed several times. It depended on the emergence of new settlements in the region. At the first stage, the Hadiach Way connected Hadiach with the Azak fortress. This route was used for interstate border traffic between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moskovia. The second route went through the villages of Kapustyntsi and Vasylivka to Mykhailivka and Lebedyn. At that time, the Hadiach Way was a significant economic road that connected the city of Hadiach with large villages and yeoman estates. During this period, the road was most in demand and had an important impact on the economic development of the region. The third route ran from Hadiach to Mykhailivka and Lebedyn and was intended to connect two major roads leading to Romny and Sumy.

Keywords: Hadiach Way, cartography, Hadiach, Lebedyn, crossing, 17-18 centuries

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

НА КОРДОНІ МІЖ ГЕТЬМАНЩИНОЮ ТА СЛОБОЖАНЩИНОЮ: Гадяцький шлях у другій половині 17 – 18 ст.

Євген Осадчий*

Анотація

Мета статті Стаття присвячена аналізу проходження одного з регіональних шляхів сполучення, який зв'язував територію Гетьманської України зі Слобожанщиною. Гадяцький шлях – це вододільна дорога з мінімальною кількістю переправ. Вона майже не згадується у писемних джерелах, але досить добре відображена на картах першої половини 18 – 19 ст. Метою статті є отримання даних щодо проходження маршруту цієї дороги, з'ясування причин, які впливали на зміну його маршруту та виділення етапів його розвитку.

Методологія дослідження полягає у застосуванні комплексного підходу до поставлених завдань. Ми маємо розрізнені дані, які містяться у документах 17 – 18 століть, картах 18–19 ст. і загальних даних щодо розвитку регіону на межі Гетьманщини і Слобожанщини. Співставлення цих даних на основі сучасних карт дозволяє створити цілісну картину функціонування Гадяцького шляху. Цьому сприяє залучення даних археологічних розвідок, які дають нам опору на дані про кургани, що згадуються у документах 17 ст. В результаті ми отримуємо кілька шарів інформації, які доповнюють дані щодо рельєфу території за допомогою дистанційного сканування. Таким чином ми отримуємо маркери які дозволяють нам оперувати як даними історичного характеру так і природничого.

Наукова новизна роботи полягає у визначенні основного маршруту Гадяцького шляху на різних хронологічних відрізках. Ці маршрути є результатом економічного розвитку досліджуваного регіону. Гадяцький шлях є віддзеркаленням економічних зв'язків між Гетьманською Україною та Слобожанщиною, а його картографування дозволяє уточнити один з важливих аспектів економіки козацької доби, а саме розвитку транспортного сполучення.

Висновки За час свого існування маршрут цієї дороги кілька разів змінювався. Це залежало від появи нових населених пунктів в регіоні. На першому етапі Гадяцький шлях з'єднував Гадяч з Азацьким острогом. Цей маршрут використовувався для міждержавного прикордонного руху між Річчю Посполитою та Московським царством. На другому – прямував через села Капустинці та Васиївка до Михайлівки і Лебедина. У цей час Гадяцький шлях був значною економічною дорогою, яка з'єднувала місто Гадяч з крупними селами та старшинськими садибами. У цей період дорога була найбільш затребуваною і мала важливий вплив на економічний розвиток регіону. На третьому маршрут проходив з Гадяча на Михайлівку і Лебедин і мав на меті поєднати дві крупні дороги, що вели на Ромни та Суми.

Ключові слова: Гадяцький шлях, картографія, Гадяч, Лебедин, переправа, 17–18 ст.

Цитування: Осадчий, Є. (2025). На кордоні між Гетьманщиною та Слобожанщиною: Гадяцький шлях у другій половині 17 – 18 ст. *Консенсус*, 1, 57-74. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/057-074>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/144>

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

Постановка проблеми. На початку 17 ст. територія середньої течії р. Псел адміністративно належала до Городецької та Хотенської волостей Путивльського повіту. Ці волості знаходилися на значній відстані від Путивля і не мали постійного населення. Переважна більшість території використовувалася бортниками та мисливцями. Сюди також приходили промисловики з території Речі Посполитої. Збільшення кількості українських промислових ватаг припадає на період між закінченням Смутного часу та початком Смоленської війни. Значним центром в регіоні стає місто Гадяч, яке було розташоване при впадінні у Псел річки Груні Хотенської.

Шляхів сполучення в регіоні не було. Великі транзитні дороги – Сагайдачний шлях та Ромодан проходили на значній відстані, а регіональні ще не могли сформуватися через відсутність населених пунктів. Наприкінці 16 ст. функціонувала Лосицька або стара посольська дорога, якою користувалися путивльські прикордонні сторожі. Вона проходила з півночі на південь пересікаючи р. Грунь у її верхній течії та Псел дещо вище від Заводицького городища. Проте назвати її повноцінною дорогою важко через відсутність постійного руху та мінімальної інфраструктури¹.

З появою Гадяча навколо міста починає розвиватися регіональна дорожня мережа. Спочатку дорога з'єднувала місто Гадяч з Олешнею через с. Кам'яне, де була переправа через Псел². Ця дорога мала назву Гадяцька або Плешивська, за назвою села Плешивець, через який вона проходила³. Поява власне Гадяцького шляху припадає на початок 40-х рр. XVII століття. У 1641 р. було засновано Азацький (Возоцький) острог в якому знаходився московитський гарнізон⁴. Вже у 1647 р. згадується дорога, якою їздять з Гадяча в Азак⁵.

Аналіз останніх досліджень та джерельна база. Джерела, що пов'язані з Гадяцьким шляхом, нечисленні. Найбільш ранньою є згадка дороги з Гадяча в Озак, що міститься в *«Списке с подлинных межевых книг границ города Путивля и городищ Чернигова и Черкас»* 1647 р. В цьому документі описане проходження кордону між Річчю Посполитою та Московією з півночі на південь і згадуються всі орієнтири та урочища для чіткої фіксації на місцевості. Кордон пересікав річку Грунь, болото та дорогу, якою їздять з Гадяча в Озак⁶.

У 1681 р. відбувалася судова суперечка між лебединськими козаками та

¹ Багалей Д.И. Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетии. Харьков: типография К.П. Счасни, 1886. Т. 1. С. 1-2; Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI-XVII століть. Харків: Експрес-книга, 2024. С. 241-242.

² Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI-XVII століть... С. 257-258.

³ Дегтярьов С.І., Осадчий Є.М. Копія «Строенной книги» острогу Кам'яного 1651 р. Київ-Суми: ЦП і УТОШК, 2020. С. 56, 66-68.

⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). К., 2006. С. 327.

⁵ Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В.И. Холмогоровым. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете*, 1885 г. Апрель-июнь. Книга вторая. М.: в Университетской типографии на Страстном бульваре. С. 8.

⁶ Ibid. С. 8.

гадяцьким полковником М. Васильєвим щодо захоплення останнім земель поблизу сучасного с. Михайлівка. В ньому міститься опис спірних земель «от селиторных варених курганов по Гадицкую дорогу до Озакова», а також «...от речки Камышенки до Азацкого верха, а поперегот Гадицкой дороги до Телского розу...»⁷. Тобто за згадками населених пунктів та гідронімів можна зрозуміти загальний напрямок Гадяцького шляху середини 17 – початку 18 століть.

На карті «План местоположения населенных пунктов и городов, где были расквартированы главные силы царской армии» 1709 р. позначено частину Гадяцького шляху. Він починається від міста Гадяч, проходить на північ до Капустинців, а потім повертає на Ромни. На цьому плані вказані основні дороги та переміщення військ під час осінньо-зимової кампанії 1708-1709 рр.⁸

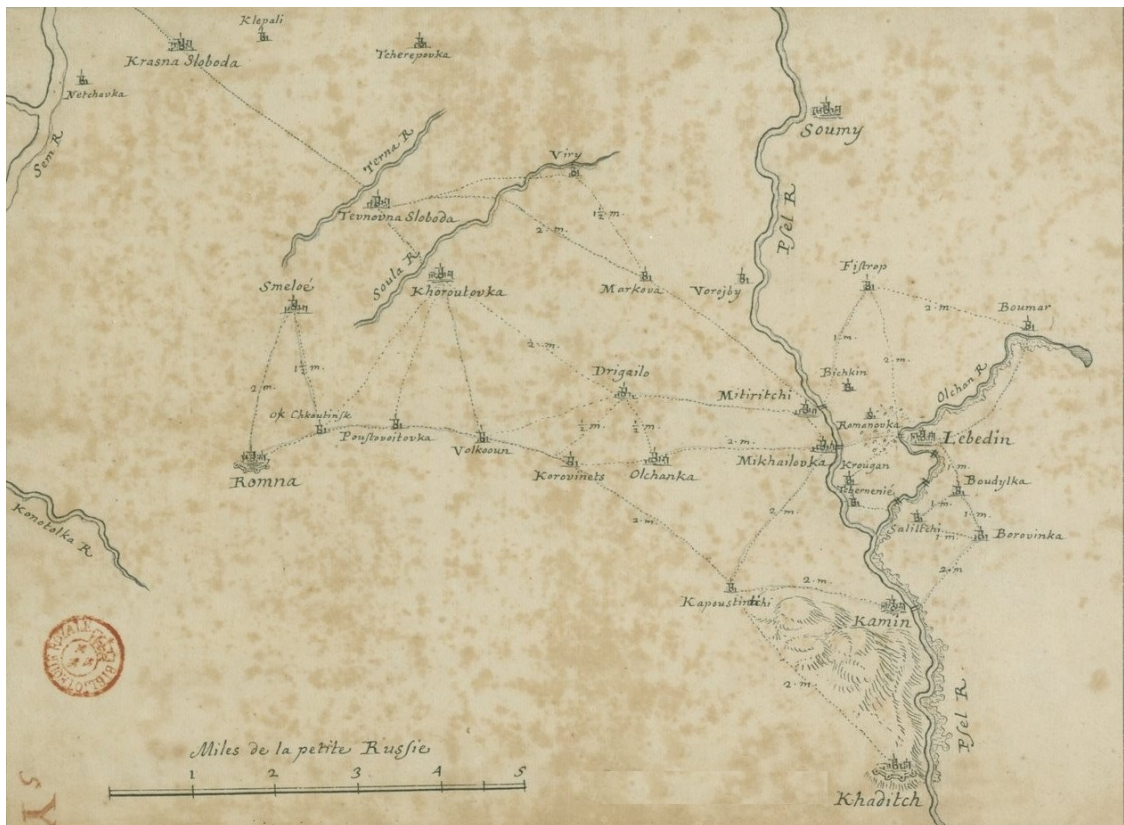

Рис. 1. Ландкарта земель Лівобережної України з серії «Partie de l'Ukraine» 1724-1729 рр.

⁷ Багалей Д.И. Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетии... С. 109-110.

⁸ Гольденберг Л.А. Картографические источники XVIII в. о военных действиях в 1708-1709 гг. Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. М. изд. Академии наук СССР, 1959. Карта 4.

Рис. 2. Фрагмент ландкарти Сумського полку першої половини XVIII століття, складеної картографами В. Домажировим та Є. Гур'євим.

Більш детально Гадяцький шлях позначений на карті з серії «*Partie de l'Ukraine*» 1724–1729 рр. На ній зображено дорогу, яка йде від Гадяча на північ, через Капустинці до Михайлівки і Лебедин. Тут ми вже маємо зображення не тільки самого маршруту, а й його протяжності. Окремі ділянки мають підписи арабськими цифрами. Відстань між Гадячем та Капустинцями становила 2 милі і між Капустинцями та Михайлівкою також 2 милі. На цьому плані позначені також мости через Псел у Михайлівці та Кам'яному⁹ (рис. 1).

Ще одна карта є допоміжним, але важливим джерелом у відтворенні маршруту Гадяцького шляху. Це ландкарта Сумського полку, складена картографами В. Домажировим та Є. Гур'євим у першій половині 18 ст. На ній відсутня дорожня мережа, натомість позначені греблі на р. Псел, які використовувалися як переправи¹⁰ (рис. 2).

На триверстовій військово-топографічній карті Російської імперії (ряд 22,

⁹ Bibliothèque nationale de France. ResGe.BV. 124 (114).

¹⁰ Александров Б.В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в Отделе рукописной книги Библиотеки Академии наук СССР. Приложение II. Москва; Ленинград, 1946. С. 308.

арк. 13) позначено маршрут дороги з Гадяча до Михайлівки. Вона проходить лівим берегом річок Грунь і Лозова.

Топонім «Гадяцький шлях» було зафіксовано під час обстеження пам'яток археології поблизу с. Михайлівка Лебединського району. У 1989 р. Лівобережна слов'яно-руська археологічна експедиція під керівництвом О. Сухобокова здійснила дослідження решток зруйнованого кургану, який знаходився на перехресті двох ґрунтових доріг за 2,5 км на південний захід від села саме поблизу Гадяцького шляху¹¹. Місцеві жителі досить добре знають цю назву щодо відрізка дороги від с. Михайлівки до м. Гадяч.

У 2024 р., під час обстеження пам'яток археології Лебединського району, автором також було оглянуто значний відрізок Гадяцького шляху в адміністративних межах Сумської області. Зокрема, курганий могильник поблизу с. Олександрівка, ймовірно є рештками тих самим «селиторных вареных курганов», які згадуються у документі 1681 р.¹²

Вивчення шляхів сполучення середньої течії Псла у козацьку добу носить епізодичний характер. Одним з перших вчених, хто згадав шляхи сполучення Слобожанщини був Д. Багалій. Він описує найбільші та значущі шляхи дороги 17–18 ст., але не приділяє їм особливої уваги, згадуючи побіжно у описі географії Слобожанщини¹³. Натомість В. Юркевич навпаки, досить детально аналізує шляхову інфраструктуру Слобожанщини другої половини 17 – 18 ст. Він, зокрема згадує дороги, що вели з Гадяча у південному напрямку, до містечок на Ворсклі і Мерлі, проте не згадує дороги до Лебедин та Межиріччя¹⁴. Надалі інтерес до вивчення шляхів Південної Сіверщини та Північно-Східної Слобожанщини поновлюється лише з отриманням Україною незалежності.

На початку 1990-х рр. В.Б. Звагельським було зроблено спробу відтворити маршрут Лосицької дороги, яка згадується у писемних джерелах кінця 16 ст. За основу реконструкції дороги було взято опис маршруту путивльської сторожі 1571 р.¹⁵ За ним частина маршруту проходила пересікаючи річку Грунь Хотенська та Псел¹⁶.

Інформацію щодо проходження Гадяцького шляху використав П. Кулаковський у реконструкції проходження кордону між Річчю Посполитою та Московським царством у 1647 р. Вчений також зробив реконструкцію основних шляхів Чернігово-

¹¹ Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И. Отчет о полевых исследованиях 1989 года. *Научовий архів Інституту археології НАН України*. 1989/38. Ф.е. 23408. Арк. 36–37.

¹² Багалей Д.И. Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии... С. 109.

¹³ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків: видавництво Харківського кредитного союзу кооперативов «Союз», 1918. С. 12–13.

¹⁴ Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. К.: з друкарні ВУАК, 1932. С. 25–30.

¹⁵ Звагельський В.Б. Лосицька дорога. *Сумська старовина*. 1999. № V–VI. С. 37–53.

¹⁶ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук (далі – АМГ). Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. СПб: типография Императорской Академии наук, 1890. Т. 1. С. 13.

Сіверщини, однак територія, де проходив Гадяцький шлях, виявилася поза межами його роботи¹⁷.

Дані щодо дорожньої мережі Південної Сіверщини узагальнені в монографії «Шляхи Путивльського повіту 16–17 століть». В ній проаналізовано дорогу, яка мала назву Гадяцький шлях, та з'єднувала містечка Гадяч та Олешню у першій половині 17 століття. У другій половині 17 та у 18 століттях маршрут Гадяцького шляху змінився та проходив територією, що вже була у складі Гетьманської України та Слобожанщини, а тому не увійшов до монографії¹⁸.

Мета роботи – аналіз проходження Гадяцького шляху у середині 17 – 18 ст. і зміни його маршруту у відповідності до соціально-економічного розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. Поява Гадяцького шляху пов'язана з виникненням кількох значних населених пунктів регіону. Саме місто з'являється в результаті кількох спроб осадження Гадського городища у 20–30-х рр. 17 століття¹⁹. Досить швидко місто стає важливим військово-адміністративним центром на кордоні Речі Посполитої. Трохи згодом, на р. Олешня, було засноване однойменне укріплене поселення. З цього часу починає функціонувати дорога, яка проходила через села Плешивець та Кам'яне, а також містечко Бобрик. Вона отримала назву Гадяцький шлях або Плешивська дорога²⁰. Рух у цьому напрямку був обмежений сферами впливу Речі Посполитої та наявністю населених пунктів. На північ від Гадяча знаходилася незаселена територія Путивльського повіту, і далі їздили лише вістові та ватаги селітроварів.

Під час переговорів щодо розмежування кордону між Річчю Посполитою та Московією на території Путивльського повіту було засновано кілька прикордонних острогів – Піщаний, Лосицький, Азацький. Останній знаходився на р. Псел, на місці старого сіверянського городища. Його гарнізон складався зі 150 дітей боярських і пушкарів і був одним з найбільших московських укріплень в регіоні²¹. В рамках Варшавського договору, підписаного московським царем Олексієм Михайловичем та польським королем Володиславом IV у 1644 р., обидві країни зобов'язалися допомагати в питаннях захисту південних кордонів від татарських набігів. Тому між прикордонними населеними пунктами розпочинається активний рух.

Власне із появою на Пслі московського укріплення і починається зміна маршруту Гадяцького шляху і його назва переноситься саме на комунікацію між Гадячем та Азаком. В його історії ми можемо виділити три етапи, які обумовлені політичними та соціально-економічними чинниками розвитку цієї території, яка опинилася на межі Гетьманської України та Слобожанщини.

¹⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)... С. 209, 399, додаток № 2.

¹⁸ Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII століть... С. 257–261.

¹⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)... С. 312–313.

²⁰ Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII століть... С. 257–258.

²¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. Спр. 509. Арк. 209.

Етан перший. Від 30-х рр. до 80-х рр. 17 ст. В цей період Гадяцький шлях з'єднував два прикордонні населені пункти – Гадяч з Азаком. Виходячи з цього він був прямий з мінімальною кількістю переправ. Зважаючи на назву дороги ми будемо описувати рух саме від міста Гадяч, як найбільш крупного та значущого населеного пункту.

Рух починався від Гадяцької фортеці і спочатку прямував на північний схід, оминаючи довгий яр. На плані міста кінця XVIII століття зображено фрагмент цієї дороги з підписом «*Большая дорога в город Ромен*»²². Далі необхідно було оминати цей яр та рухатися на північ, до села Красна Лука. Тут знаходилася переправа через річку Грунь. Відстань від Гадяцького замку до переправи становить близько 7 км.

Після переправи дорога прямувала на північ лівим берегом р. Грунь, долаючи на своєму шляху кілька ярів та мокрих балок. Наступним пунктом на дорозі були Подільки. Село було значним населеним пунктом в регіоні, і відоме з середини 17 ст.²³ Відстань до цього села від Гадяча становила 26 км, що з урахуванням відносно рівної дороги, та невеликої кількості переправ через малі річки та балки, дорівнювало одному денному переходу. До 1647 р. Подільки були останнім крупним населеним пунктом на території Речі Посполитої. Далі на північ знаходилися обширні незаселені простори Городецької волості Путивльського повіту. В Подільках необхідно було переїхати обводнену балку Суха Долина і рухатися на північ лівим берегом р. Лозова.

Далі дорога мала прямувати на Азацький острог по прямій. З документу 1681 р. ми знаємо, що вона проходила повз селітроварні майдани²⁴. Ця археологічна пам'ятка розташована за 2 км на південний захід від сучасного села Олександрівка, поряд з ґрунтовою дорогою. Від майданів дорога прямувала до верхів'їв р. Лозової і повертала на схід. Тут вона проходила між яром Західний та балкою Воеводською. Дорога обходила з півночі розгалужену систему ярів, в якій зараз знаходиться сучасне село Курган, і по вузькому перешийку підходила до Азацького острогу із заходу. Загальна протяжність цього відрізка шляху становила близько 20–22 км, що також дорівнює одному денному переходу. Загалом дорога від Гадяча до Азаку мала протяжність 46–48 км та могла бути подолана кінним за один день, а пішим або возом за два, з перепочинком у Подільках (рис. 3).

У першій половині 17 століття Гадяцький шлях був маршрутом, який активно використовувало українське населення для ведення промислів у прикордонній зоні. Це підтверджується як писемними джерелами, про які мова була вище, так і археологічними. Поблизу Гадяцького шляху знаходяться кілька курганних

²² Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Відділ картографії. № 23439.

²³ Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. Книга четырнадцатая [под ред. Н.П. Дашкевича и М.Н. Ясинского]. Киев: тип. Т.Г. Мейндер, 1900. С. 183.

²⁴ Багалеј Д.И. Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетии... С. 109.

У середині 17 ст. відбулися важливі зміни у політичному та соціально-економічному житті регіону. У 1647 р. було підписано документ про розмежування кордону між Річчю Посполитою та Московською державою і кордон пройшов південніше Кам'яного на р. Псел²⁶. Кількома роками раніше території середньої течії Псла було захоплені приватним військом князя І. Вишневецького. У складі Вишневецьчини опинилася низка населених пунктів на Лівобережжі України, в тому числі Гадяч і Подільки²⁷.

У 1648 р. на Запоріжжі розпочалося повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького і Річ Посполита втратила контроль над землями Лівобережної України. Але з боку Московської держави та Війська Запорозького старий кордон всіляко охоронявся та посилювався. У 1651 р. поблизу Кам'яного городища було зведено новий прикордонний острог і сюди були переведено гарнізон з Бобріка та Азаку²⁸. На території південної частини Путивльського повіту було сформовано кілька нових повітів – Недригайлівський, Каменівський, Олешнянський, але вони також не мали постійного населення крім кількох невеликих слобід поблизу укріплень. В цей же час на території Лівобережної України починається епідемія, ймовірно, чуми, і на кордоні було виставлено карантинні караули, які припинили рух дорогою з Гадяча у північному напрямку, хоча відомо, що окремі купці та подорожні проходили до Путивля²⁹. Таким чином, на певний проміжок часу рух Гадяцьким шляхом зменшився або взагалі перервався.

Етап другий. 50-ті рр. 17 ст. – перша половина 18 ст. Другий етап починається після 1654 р., коли на територію пустих земель Олешненського та Каменівського повітів починають масово переселятися українці. За короткий час в регіоні виникають міста Лебедин, Межиріч, Ворожба та значна кількість сіл та слобід. Швидкими темпами йде процес переселення з використанням існуючих доріг та прокладання нових маршрутів між населеними пунктами. Окрім того, на цих територіях з'являються володіння козацької старшини. Формування старшинського землеволодіння тісно пов'язане з заснуванням їх маєтків та садиб.

У 80-х рр. 17 ст. гадяцький полковник М. Васильєв шляхом самозахоплення став власником значних територій у межиріччі Псла та Груні і заснував там кілька укріплених слобод – Михайлівка, Василівка, Грунь та Озак. Він отримав право власності на ці землі від свого родича гетьмана І. Самойловича. Натомість лебединські козаки, які спільно володіли цими землями, подали в суд на нього і скаржилися на те, що гадяцький полковник заснував на їх землях свої слободи та відібрав їх землі і збудував на них острожки³⁰. Врешті царським указом 1685 р.

²⁶ Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В.И. Холмогоровым. С. 1-12.

²⁷ Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине... С. 183.

²⁸ РДАДА. Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. Спр. 262. Арк. 142.

²⁹ АМГ. Т. 2. С. 344-345.

³⁰ Багалій Д.І. Історія Слобідської України... С. 68.

захоплені землі були закріплені за його власником і з цього часу починається активна експлуатація цих маєтків³¹.

Згодом гетьмана І. Самойловича змістили і спадщину його та його родичів на Пслі отримав ніжинський полковник І. Обідовський, а після його смерті маєтки перейшли до гетьмана І. Мазепи. Після нього цими садибами володів гетьман П. Полуботок. Таким чином, протягом останньої чверті 17 – першої половини 18 ст. ці садиби перебували у володінні старшини або гетьманів і були важливими економічними осередками. Тут знаходилися водяні млини з сукновальними ступами, кінний завод, відбувалося виробництво горілки³².

У цей час Гадяцький шлях зазнає змін маршруту. Замість прямої дороги на Азак рух змінювався і повертав на північ і прямував через село Капустинці до Василівки і далі до Михайлівки та Лебедина. Саме цей маршрут відображений на карті першої половини 18 ст.³³

Тепер рух відбувався з Гадяча до Подільок без змін. Від цього села він повертав на північ вздовж лівого берега р. Грунь. Відстань від Подільок до Капустинців становила 10 км, а до Василівки – 12 км. Це протяжність одного денного переходу. Цей відрізок проходив рівною ділянкою з однією переправою через р. Лозова при впадінні її в Грунь. У Василівці знаходилася укріплена садиба, яка могла бути місцем для сховища в разі небезпеки.

Від Василівки дорога повертала спочатку на північний схід, а потім на схід. Вона проходила рівною степовою ділянкою між вершинами мокрих ярів. Минаючи дефіле балки Рудка та витоків р. Лозова, повертала на схід до с. Михайлівка. Тут знаходилася ще одна старшинська садиба та Іоанно-Предтеченський монастир³⁴. Протяжність цієї ділянки становить 16 км без переправ через водні об'єкти.

У районі майдану «Могила Розкопана» від цієї дороги відходила ще одна з напрямком у с. Грунь, а згодом на Штепівку та шлях з Сум на Ромни. В Груні була одна зі старшинських садиб³⁵. Крім того, у судових документах 1681 р. є опис кордонів земельних ділянок в яких згадується кордон, який проходив від с. Капустинці до Ромоданівського шляху³⁶. Тож Гадяцький шлях у останній чверті 17 – на початку 18 ст.

³¹ Багалеї Д.І. Матеріали для колонізації і быта степної окраїни Московського державства (Харківської і частини Курської і Воронежської губерній) в XVI-XVIII столітті... С. 94-114.

³² Багалеї Д.І. Матеріали для колонізації і быта степної окраїни Московського державства (Харківської і частини Курської і Воронежської губерній) в XVI-XVIII столітті... С. 104, 107, 110-114; Багалії Д.І. Історія Слобідської України... С. 68; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М.: тип. В. Готье, 1857. Отд. III. С. 515-516, 519-520.

³³ Bibliothèque nationale de France. ResGe.BB. 124 (114).

³⁴ Осадчий Є.М., Коротя О.В. Козацькі містечка Північного Сходу Лівобережної України. Харків: Експрес-книга, 2020. С. 258-261.

³⁵ Осадчий Є.М. Садиба наказного гетьмана Павла Полуботка у с. Грунь. *Проблеми історії та археології України: Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 215-річчю Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Харків: «НТМТ», 2020. С. 65-66.

³⁶ Багалеї Д.І. Матеріали для колонізації і быта степної окраїни Московського державства (Харківської і частини Курської і Воронежської губерній) в XVI-XVIII столітті... С. 110.

був одним з регіональних шляхів, який міг з'єднувати два великих транзитних – Ромодан і Сагайдачний.

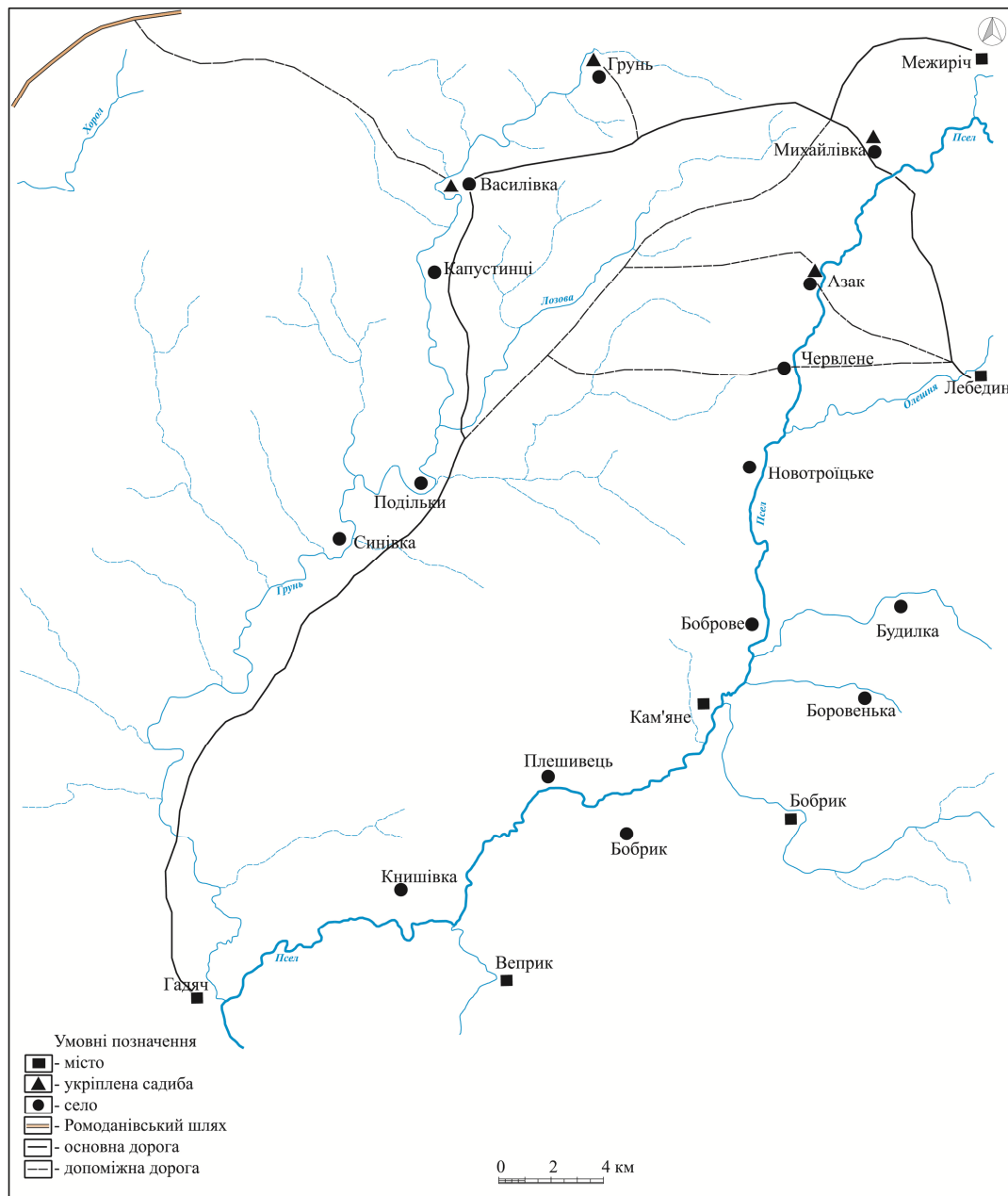

Рис. 4. Карта другого етапу функціонування Гадяцького шляху від 50-х рр. XVII ст. до першої половини XVIII ст.

У Михайлівці шлях мав ще одне розгалуження. Одна дорога проходила далі, вздовж долини Псла та вела на Межиріч, і далі, на Суми. Інша прямувала до переправи через Псел і міста Лебедин. Переправа через Псел відбувалася мостом, який знаходився дещо південніше садиби, поблизу с. Пушкарівка. Відстань від Михайлівки до Лебедина становить 12 км. Таким чином, загальна протяжність дороги, яка зв'язувала Гадяч з садибами та містом Лебедин становить близько 70 км.

Додатково слід згадати про кілька шляхів, які вели з Лебедина до населених пунктів на правому березі р. Псел. У цей час активно функціонували дороги, які вели до Гадяцького шляху через села Курган та Червлене, де існували переправи через Псел греблями водяних млинів. Це значно скорочувало час в дорозі з Лебедина в Гадяч. Основною проблемою у функціонуванні допоміжних маршрутів з Лебедина до Гадяцького шляху було не стільки пересікання р. Псел, скільки підйом на корінний берег. У середній течії Псел має досить високий та крутий береговий схил. Для того, щоб піднятися наверх необхідно було знайти зручний яр, який вдається у плато і розкопати один зі схилів для улаштування узвозу (рис. 4).

Цікаво, що у першій половині 18 ст., відбувається зміщення ядра населених пунктів саме до таких узвозів. Садиба в Азаку поступово прийшла в запустіння і була покинута, а сам населений пункт змістився південніше і вже мав назву Курган. Село Михайлівка, яке також виникло навколо старшинської садиби, так і не отримало розвитку. Натомість село Пушкарівка стало основним ядром населеного пункту і перебрало на себе назву Михайлівка. Ці села були сконцентровані саме вздовж доріг, які вели з Лебедина до Гадяцького шляху.

Осінньо-зимові кампанія Північної війни 1708-1709 р. проходила межею Гетьманської України та Слобожанщини. Гадяч на кілька місяців став місцем квартирування шведських військ, а у Лебедині знаходилися московські війська. На певний період в цих містах перебували обидва монархи. Суворі зима була однією з причин припинення бойових дій великими підрозділами, натомість сутички невеликих загонів не припинялися. Карл XII намагався просунути на північ від Гадяча, але через сильний мороз дійшов лише до Плешивця, а його передовий полк увійшов у Кам'яне³⁷. Ці ж обставини змусили зупинитися і московські війська. У Межиріччі знаходилася піхотна дивізія під командуванням Г. Гольца, яка йшла з Києва до Лебедина на посилення армії Петра І³⁸. До Михайлівки з півночі прибували дивізії Б. Шереметьєва та Л. Алларта, які також рухалися до Лебедина³⁹.

Ця кампанія мала вплив на подальшу долю Гадяцького шляху. Після гетьмана І Мазепи та його племінника І. Обідовського переважну більшість їх маєтностей успадкував чернігівський полковник, а згодом наказний гетьман Лівобережної

³⁷ Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині [пер. з англ. І. Колганової]. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 109.

³⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. М.: АН СССР, 1952. Т. 9. Вып. 2. С. 622.

³⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах [упор. С. Павленко]. К.: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 838.

України П. Полуботок. У його власності опинилися садиби у Михайлівці, Василівці, Груні, двори у с. Буймер і м. Лебедин. У 1725 р. гетьман був ув'язнений і здійснено арешт його майна та маєтностей. Після його смерті все конфісковане було повернуто його спадкоємцям, але єдиного власника старшинських садиб вже не було⁴⁰. Це стало однією з причин поступового занепаду саме цього маршруту Гадяцького шляху.

Третій період. Друга половина 18 ст. У цей період знов змінюються акценти у маршруті Гадяцького шляху. Від Гадяча до Подільок він проходив без змін. А далі основний маршрут проходив прямо до Михайлівки, повторюючи маршрут середини 17 ст. У цьому випадку відгалуження в бік Капустинців, Груні та Василівки зберігалися, але як допоміжні та не відігравали суттєвої ролі у розвитку інфраструктури регіону. Вони втратили безпосередній зв'язок з Гадячем, який вони мали в якості старшинських садиб. На перший план вийшла необхідність комунікації між Гадячем та Лебедином, як між містами, де проходили стовпові дороги.

Значний вплив на розвиток дорожньої мережі мали великі ярмарки. У регіоні найбільшим був Іллінський ярмарок, який відбувався в Ромнах. Для того, щоб потрапити з Лебедина в Ромни необхідно було їхати через Курган або Червлене до Гадяча, а звідти через Липову Долину до Ромен. Додатково використовувався маршрут з Лебедина через Будилку, Боровеньку на Кам'яне, а звідти на Гадяч (рис. 5).

Однією з важливих причини чергової зміни Гадяцького шляху був занепад Ромоданівського шляху на ділянці від Ромен до Сум. Цей шлях колись був транзитним і вів з переправи через Дніпро до Курська до внутрішніх районів Московського царства. З появою Сум і Лебедина змінилася шляхова інфраструктура. Тепер головні дороги між цими містами та Ромнами проходили через Недригайлів або Гадяч, пересікаючи Ромодан. Тепер не було необхідності їхати з Гадяча чи Лебедина до Василівки, і далі, до Ромодану. Таким чином, лишалася осторонь Василівка, яка раніше відігравала важливу роль на Гадяцькому шляху.

На карті Лівобережних полків першої половини 18 століття основною дорогою, яка проходила через Гадяч була та, що вела до м. Ромни і далі, до Глухова. В описі міста Гадяч кінця XVIII ст. основними дорогами у північному напрямку є виїзди до міст Ромни, Суми, Глинськ⁴¹.

З Лебедина вела дорога на Суми, яка проходила через Ворожбу. Таким чином Гадяцький шлях був зв'язковою ланкою між цими дорогами. Збереглися та продовжували функціонувати і дороги з Лебедина, які вели до підйомів на правий берег Псла – до Михайлівки, Кургана та Червленого. На кінець 18 ст. Гадяцький шлях

⁴⁰ Милорадович Г.А. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Полуботка и детей его, Якова и Андрея Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Михаилом Раевским и Лейб-гвардии сержантом Львовым. С. 45, 47-53.

⁴¹ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено, сочинённое Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. Издание Судьенко М.И. К.: типография Императорского университета Св. Владимира, 1851. С. 624.

остаточно перетворився на невелику регіональну дорогу, яка зв'язувала два повітових міста з навколишніми селами.

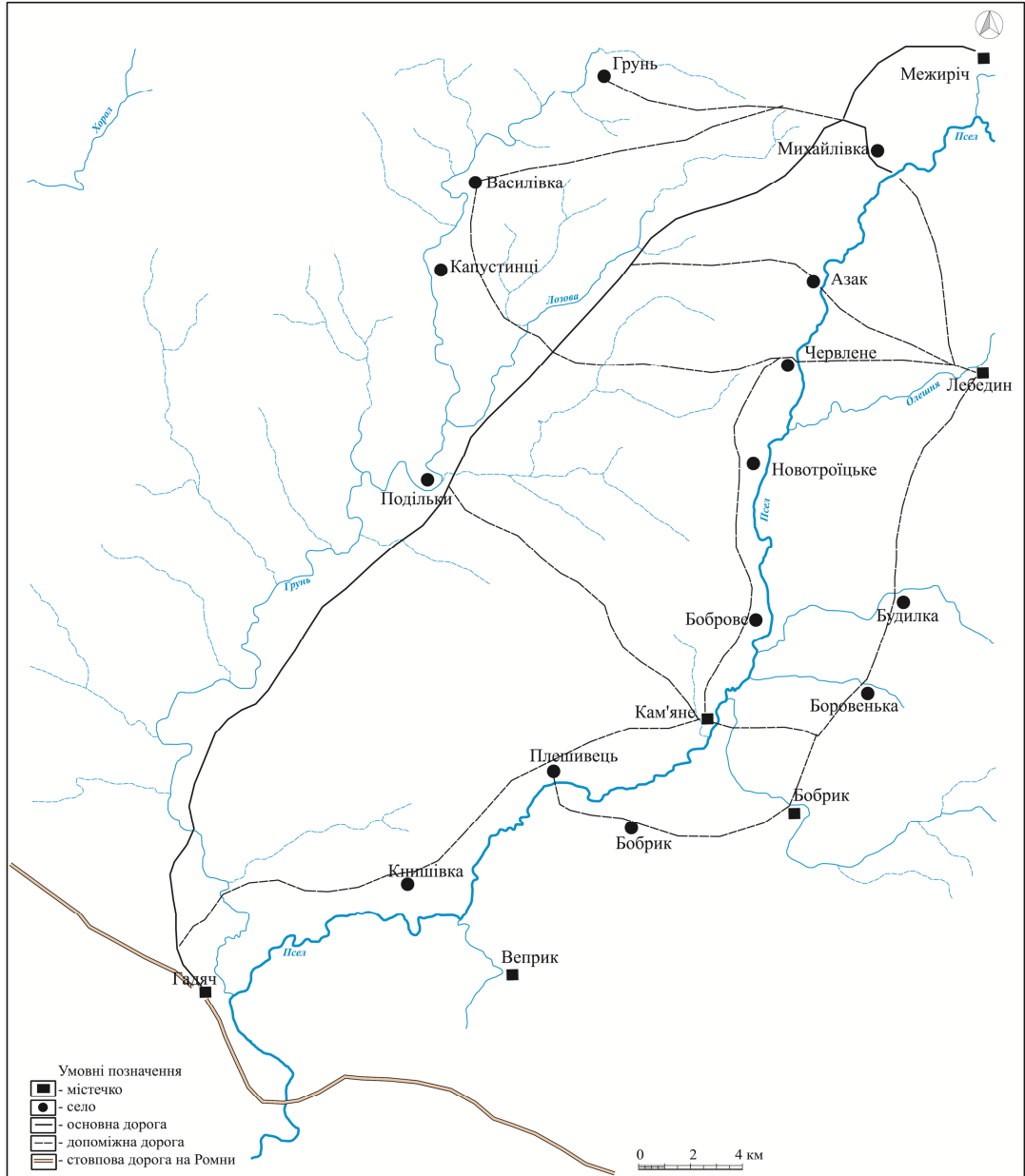

Рис. 5. Карта третього етапу функціонування Гадяцького шляху у другій половині XVIII ст.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо наступне. Гадяцький шлях за час свого існування пережив кілька етапів та змін основного маршруту. Його поява припадає

на першу половину 17 ст. та пов'язана з існуванням міждержавного прикордонного руху. На першому етапі свого існування він використовувався переважно промисловиками та торгівцями. Невелика перерва у русі цим маршрутом була обумовлена з епідемією чуми у лівобережних містах. Відновлення руху пов'язано з початком масового заселення території Слобожанщини та виникненням цілої низки значних населених пунктів північніше Гадяча. Другий період пов'язаний з формуванням крупного землеволодіння та появою в регіоні старшинських садиб. Дорога виконувала роль зв'язку між Гадячем та новим садибами у Михайлівці, Василівці, Груні та Азаку. Цей період завершується у першій половині 18 ст. з припиненням існування переважної більшості старшинських садиб. Відбувається зміщення центрів населених пунктів, які змістилися від власне садиби до дороги. Третій період припадає на другу половину 18 ст. У цей час активно використовується Гадяцький шлях, який знов має прямий маршрут від Гадяча до Михайлівки і потім до Лебедина, і зв'язує дві стовпові дороги на Ромни та Суми.

REFERENCES

- Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyeyu nauk. Razryadnyy prikaz. Moskovskiy stol. 1571-1634. [Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences. Discharge Order. Moscow table. 1571-1634]. (1890). SPb tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, T. 1. 767 s. [in Russian].
- Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyeyu nauk. Tom 2. Razryadnyy prikaz. Moskovskiy stol. 1635-1659. [Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences. Volume 2. Discharge Order. Moscow Table. 1635-1659]. (1894). SPb: izd. Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 773 [in Russian].
- Akty, odnosyashchiesya k Malorossii. Soobshcheny V.I. Kholmogorovym. Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete. April'-iyun'. (1885). [Acts relating to Little Russia. Reported by V.I. Kholmogorov. Readings at the Imperial Society of Russian History and Antiquities at Moscow University]. Kniga vtoraya. M.: v Universitetskoy tipografii na Strastnom bul'vare. S. 1-46. [in Russian].
- Aleksandrov, B.V. (1946). Opisaniye rukopisnykh kart XVIII v., khanyashchikhsya v Otdel' rukopisnoy knigi Biblioteki Akademii nauk SSSR. [Description of manuscript maps of the 18th century, stored in the Department of Manuscript Books of the Library of the USSR Academy of Sciences]. Prilozheniye II. Moskva; Leningrad. S. 267-412. [in Russian].
- Bagaley, D.I. (1886). Materialy dlya kolonizatsii i byta stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva (Khar'kovskoy i otchasti Kurskoy i Voronezhskoy guberniy) v XVI-XVIII stoletii. [Materials for the colonization and life of the steppe outskirts of the Moscow state (Kharkov and partly Kursk and Voronezh provinces) in the 16th - 18th centuries]. Khar'kov: tipografiya K.P. Schasni. T. 1. 358 s. [in Russian].
- Bahaliy, D.I. (1918). Istoriya Slobids'koyi Ukrayiny. [History of Sloboda Ukraine]. Kharkiv: yzdatel'stvo Khar'kovskoho kredytnoho soyuza kooperatyvov «Soyuz». 308 s. [in Ukrainian].
- Gol'denberg, L.A. (1959). Kartograficheskiye istochniki XVIII v. o voyennykh deystviyakh v 1708 - 1709 gg. [Cartographic sources of the 18th century on military actions in 1708-1709]. Poltava. K 250-letiyu Poltavskogo srazheniya. M.: izd. Akademii nauk SSSR, 1959. S. 363-388. [in Russian].

- Dehtyar'ov, S.I., Osadchyy, Ye.M. (2020). Kopyia «Stroennoy knyhy» ostrohu Kam'yanoho 1651 r. [A copy of the 'Stroenny knyga' of the Kamennyj fortress in 1651]. Kyiv-Sumy: TSP i UTOPIK, 2020. 119 s. [in Ukrainian].
- Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh. (2007). [uporyadnyk S. Pavlenko]. [The age of Hetman Ivan Mazepa in documents]. K.: Kyievo-Mohylyans'ka akademiya, 2007. 1144 s. [in Ukrainian].
- Zvahel's'kyy, V.B. (1999). Losyts'ka doroha. [Losytska road]. Sums'ka starovyna. № V-VI. S. 37-53. [in Ukrainian].
- Kulakovs'kyy, P. (2006). Chernihovo-Siversshchyna u skladi Rechi Pospolytoyi (1618-1648). [Chernihiv-Siversshchyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618-1648)]. K. 2006. 496 s. [in Ukrainian].
- Miloradovich, G.A. (1863). Kniga pozhitkam byvshego chernigovskogo polkovnika Polubotka i detey yego, Yakova i Andreya Polubotkov, sostavlennaya po ukazu 1724 goda mayorom Mikhailom Rayevskim i Leyb-gvardii serzhantom L'vovym. [Book of the belongings of the former Chernigov colonel Polubotok and his children, Yakov and Andrey Polubotok, compiled by decree of 1724 by major Mikhail Raevsky and Life Guards sergeant Lvov]. Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete. M.: v universitetskoj tipografii. Kniga 3. iyul'-sentyabr'. S. 1-90. [in Russian].
- Natsional'na biblioteka Ukrayiny im. V.I. Vernads'koho. Viddil kartohrafiyi. № 23439.
- Nikolaychik, F. (1900). Materialy po istorii zemlevladieniya knyazey Vishnevetskikh v Levoberezhnoy Ukraine [Materials on the history of land ownership of the Vishnevetsky princes in Left-bank Ukraine]. Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora-letopista. Kniga chetyrnadtsataya [pod red. N.P. Dashkevicha i M.N. Yasinskogo]. Kiyev: tip. T.G. Meynander. S. 84-192. [in Russian].
- Osadchyy, Ye.M. (2020). Sadyba nakaznoho het'mana Pavla Polubotka u s. Hrun' [Manor of the executive hetman Pavlo Polubotka in the village of Grun]. Problemy istoriyi ta arkeolohiyi Ukrayiny: Tezy dopovidey XII Mizhnarodnoyi naukovoji konferentsiyi, prysvyachenoyi 215-richchyu Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Kharkiv: «NTMT», 2020. S. 65-66. [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2024). Shlyakhy Putyvl's'koho povitu XVI – XVII stolit' [Paths of the Putivl County of the 16th – 17th centuries]. Kharkiv: Ekspres-knyha, 2024. 344 s. [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. & Korotyia, O.V. (2020). Kozats'ki mistechka Pivnichnoho Skhodu Livoberezhnoyi Ukrayiny [Cossack towns of the Northeast of the Left Bank of Ukraine]. Kharkiv: Ekspres-knyha, 2020. 428 p. [in Ukrainian].
- Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo (1952) [Letters and papers of Emperor Peter the Great]. M.: AN SSSR, 1952. T. 9. Vyp. 2. 1620 s. [in Russian].
- Rosiys'kyy derzhavnyy arkhiv davnikh aktiv [Russian State Archive of Ancient Acts]. F. 210. Stolbtsy Belhorodskoho stola. Spr. 262. Ark. 142. [in Russian].
- Rosiys'kyy derzhavnyy arkhiv davnikh aktiv [Russian State Archive of Ancient Acts]. F. 210. Stolbtsy Belhorodskoho stola. Spr. 509. Ark. 209. [in Russian].
- Sukhobokov, O.V., Yurenko, S.P. & Belinskaya, L.I. (1989). Otchet o polevykh issledovaniyakh 1989 goda [Report on field research in 1989]. Naukovyy arkhiv Instytutu arkeolohiyi NAN Ukrayiny. 1989/38. F.e. 23408. [in Russian].
- Filaret. (1857). Istoriko-statisticheskoye opisaniye Khar'kovskoy yeparkhii [Historical and statistical description of the Kharkov diocese]. M.: tip. V. Got'ye. Otd. III. 604 s. [in Russian].
- Shafonskiy, A.F. (1851). Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniyem Malyya Rossii, iz chastey koyey onoye

namestnichestvo sostavleno, sochinonnoye Deystvitel'nym Statskim Sovetnikom i Kavalerom Afanasiyem Shafonskim, s chetyr'mya geograficheskimi kartami [Topographical description of Chernigov Viceroyalty with a brief geographical and historical description of Little Russia, from the parts of which the said Viceroyalty is composed, composed by the Actual State Councilor and Cavalier Afanasy Shafonsky, with four geographical maps]. Izdaniye Sudiyenko M.I. K.: tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. 697 s., 4 karty. [in Russian].

Shchodennyk kamerhera Karla XII Hustava Adlerfel'da pro perebuvannya shvediv voseny 1708 r. na Chernihovo-Sivershchyni. (2014). [The diary of Charles XII's chamberlain Gustav Adlerfeld about the stay of the Swedes in the fall of 1708 in Chernihiv-Sivershchyna]. [per. z anhl. I. Kolhanovoyi]. *Siveryans'kyi litopys*. № 4. S. 95-110. [in Ukrainian].

Yurkevych, V. (1932). Emihratsiya na skhid i zalyudnennya Slobozhynshchyny za B. Khmel'nyts'koho [Emigration to the east and populating the Slobozhyn region according to B. Khmelnytskyi]. K.: z drukarni VUAK, 1932. 190 s. [in Ukrainian].

Bibliothèque nationale de France. ResGe.BB. 124 (114). Электронний ресурс. Режим доступу: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb42439867q>